

Farväl till arbetet

Sociologiska perspektiv
på meningen med att gå i pension

Mattias Bengtsson, Marita Flisbäck
& Anna Lund

Nordic
Academic
Press

NORDIC ACADEMIC PRESS

Innehåll

Förord	7
1. Inledning	9
Nya perspektiv och kunskaper efterfrågas	12
Pensionens konstruktion och sociala effekter	17
Bokens disposition	21
2. Längtan efter att ”ta det vackert”	
Om frihet, motstånd och tillit	27
Drivkraften i att få lämna arbetslivets vardag	28
Att överväga pensioneringen och livets förgänglighet	30
Motstånd, maskulinitet och kapitalismens kultur	33
Från motkulturens kollektiva värderingar till existentiellt meningsskapande	36
”Nu är varje käril en stämpelklocka”	38
Utanför kapitalismens tidsrytm	40
Förstärkt drivkraft att vara subjekt i sitt eget liv	42
Motstånd genom ”sorti”	44
Problematisering – även tillitskapital möjliggör steget mot pensionärstillvaron	47
3. Tid för ny mening	
Pensionering som ett existentiellt imperativ	51
Pensionering, tid och arbetets mening	52
Pensionstillfället som ett vägmärke	54
Erfarenheten av att ha de flesta åren bakom sig	57
Tankar på livets förgänglighet och det förflutna	60
Pensioneringens existentiella imperativ och framtiden	62
Problematisering – existentiell mening och familjen	67
4. Spara, slänga och packa ihop	
Pensioneringens materialitet	69
Objekt och värdering av yrkeslivets betydelse	70
Pensioneringens kostymbyte	74
Materiella spår, arvtagare och tid	78
Objekt, minnen och det utsträckta självet	82
Objekt för fortsatt yrkesverksamhet och för att mildra avgången	85
Hemmets objekt	87

Materialitet och mening vid pensioneringen	89
Problematisering – maktresurser, tidsutrymme och objekt	91
5. Avtackning	
Mellan erkännande och missaktning	93
Röster om passageriten	95
Formell avtackning och erkännande	97
Avtackning, uteblivet erkännande och missaktning	101
Informella erkännanden	105
Avtackningsceremonier i egen regi	107
Problematisering – egenvärde och erkännande	114
6. Pensioneringens synliggörande av arbetet som ett kall	117
Kallad och behövd	118
Kallet – en kontrast i ett rationaliserat samhälle?	119
Problematisering – byråkratisering hotar kallets personliga förhållningssätt	135
7. När ett kall ska lämnas	139
Den motvillige pensionären	140
Den inte helt motvillige pensionären	149
Problematisering – administration som pensioneringens negativa frihet	151
8. Första stegen	
Att lära sig bli ett självcentrerat subjekt	155
Ett existentiellt vakuum?	156
Den glada pensionären som norm	159
Arbetsinsatsens värde – från ”avkallad” till ”återkallad”	161
Administration och ”ständig jour” – det är skönt att slippa!	163
Att lära sig att bli ett självcentrerat subjekt	166
Att pensioneras i ett risksamhälle	168
Att kallas till nya uppdrag	171
Problematisering – ekonomiska resurser och livets oförutsägbarhet	174
9. Farväl till arbetet	
I ett kulturellt och existentiellt rum	179
Viljan att överleva	181
Väntan på social odödlighet	191
Att hålla döden på avstånd	200
Pensioneringens kulturella och existentiella rum	208
Litteratur	211
Om författarna	221

Förord

Boken framför dig bygger på en intervjustudie där många människor generöst delat med sig av sina känslor och erfarenheter i samband med att de sagt farväl till arbetet. Via samtal och möten har vi fått en fördjupad förståelse vad gäller meningen med att gå i pension, liksom olika processer och övergångar i livet i stort. Vårt största tack går därför till de intervjupersoner som deltagit i studien. Vi vill även passa på att understryka att även om alla inte citeras i boken så har varje intervjusamtal bidragit till ovärderlig kunskap i forskningsprocessen. Varje möte har varit unikt!

Vi är även mycket tacksamma för att vår studie möjliggjorts med hjälp av projektmedel från Familjen Kamprads Stiftelse (dnr 2013-0049). Tack riktas också till Centrum för åldrande och hälsa (Age Cap) vid Göteborgs universitet för finansiering i samband med färdigställande av bokmanus. På uppdrag av förlaget Nordic Academic Press har Ulrika Gustafsson bidragit med kompetent språkgranskning av manus, förlagsredaktörerna Annika Olsson och Karin Frisendahl har visat stöd och professionalism – tack till er alla tre! Slutligen ska det framhållas att varken studien eller boken varit möjlig utan Anna-Karin Kollind och Rolf Törnqvist, docenter i sociologi och tidigare verksamma vid Göteborgs universitet. Under forskningsprocessen har era reflektioner varit ovärderliga. Ett varmt tack till er!

Mattias Bengtsson, Marita Flisbäck och Anna Lund

Inledning

Mattias Bengtsson, Marita Flisbäck & Anna Lund

När folk kommer för att tala med mig så slås jag, oavsett vad de säger, av en sorts glöd som finns i dem, i det ”jag” vars predikat är ”älskar” eller ”fruktar” eller ”vill” och vars objekt är ”någon” eller ”inget”, och det spelar ingen roll vilket, för skönheten finns i själva den där närvaron, lindad runt ”jag” som en låga runt en ”veke”, och den strömmar fram i sorg och skuld och glädje eller vad det än må vara. Men snabbt och ivrigt och påhittigt.

Robinson, 2004/2015: 48

I författaren Marilynne Robinsons romansvit om staden Gilead i den amerikanska Mellanvästern möter vi predikanten John Ames. I den inledande romanen *Gilead* får vi ta del av den till åren komne Ames livsberättelse. På grund av sjukdom vet Ames att han inte kommer att få se sin unge son växa upp. Därför har han bestämt sig för att förmedla sina livserfarenheter i en text riktad till sonen. Kanske kan den berättelse som han förmedlar ses som ett uttryck för ett behov av att på ålderns höst sammanfatta sitt liv för en annan person. Enligt den amerikanske utvecklingspsykologen Erik H. Erikson (2000) är en sådan önskan ofta framträdande i livets senare faser. Att sammanfatta sitt liv i en berättelse kan, som Erikson ser det, vara ett sätt att forma en helhet av de olika erfarenheter som gjorts under livet.

I Robinsons roman beskriver Ames hur han i sitt ämbete återkommande mött människor och deras livsfrågor. Men när han sammanfattar sina yrkeserfarenheter är det sällan han minns de ämnen som kommit upp i samtalen. Snarare är det själva livskraften, som varje människa förmedlat i mötet, som dröjer sig kvar. På liknande vis har de intervjusamtal som vi haft med personer innan

och efter att de pensionerats gjort djupa intryck, som vi tar med oss när vi här berättar om individers meningsskapande i samband med pensioneringen.

De intervjuer som våra analyser bygger på samlades in 2014 och 2015 i forskningsprojektet ”På väg mot en annan vardag. Individers meningsskapande vid pensionens inträde ur ett socialt ojämlikhetsperspektiv”. Sammantaget intervjuade vi 43 personer, varav 35 intervjuades både före och efter pensionsdagen. Eftersom det var viktigt att individer från olika yrken och verksamheter skulle komma till tals, sökte vi efter personer ur följande grupper: arbetaryrken med lägre utbildningskrav, till exempel renhållningsarbetare; yrkesverksamheter inom välfärdssektorn, till exempel undersköterska, läkare och polis; tjänstemän som hanterar abstrakta medel, till exempel revisor och löneadministratör; yrken som huvudsakligen behandlar existentiella frågor, till exempel präst och psykolog; arbete inom den kreativa yrkessektorn, till exempel skådespelare och museichef.

Huvudstrategin för att finna intervjupersoner bestod i att kontakta nyckelaktörer i olika yrken och verksamheter, såsom chefer och fackliga företrädare. Vi bad dem vidarebefordra ett informationsbrev om forskningsprojektets finansiering, syfte, design och etiska principer. Därefter kunde de som var intresserade av att delta i vår studie kontakta någon av oss tre författare till denna bok, och de potentiella medverkande informerades då återigen om projektet. Miljöer och intervjupersoner har anonymiserats inför publicering.

I samband med studien har vi upplevt en stark vilja bland dem vi intervjuat att dela med sig av sina erfarenheter av pensioneringen. Kanske har samtalen blivit ett sätt att skapa en helhet av livserfarenheter. De berättelser som vi tagit del av skiljer sig dock från Ames framställning i *Gilead* eftersom det inte är livet som ska lämnas, utan yrkeslivet. Samtidigt liknar de Ames berättelse genom att de intervjuade förmedlar hur det kan vara rent allmänt att genomgå livsavgörande förändringar. Här vill vi ta vara på den rika innebörden i intervjuvaren genom att analysera dem och erbjuda en fördjupad kunskap om de olika betydelser som företeelsen att gå i pension kan ha i människors liv. Vi vill ge förståelse för den livssituation som lämnas och för den som väntar. De svårigheter som kan uppkomma när förvärvsarbetets vardag upphör belyser vi

utifrån de blivande pensionärernas egna perspektiv och med hjälp av deras egna röster (jämför Trossholmen 2000).

I den här boken betonar vi förvärvsarbetets betydelse i människors liv. En utgångspunkt är att människors yrkesverksamheter har stor betydelse för deras självbild och för hur de blir betraktade av omgivningen (Ulfsdotter Eriksson & Flisbäck 2011). Eftersom arbetets praktiker ofta skapar rutiner, mening och riktning i livet (Sennett 2012) kan den öppenhet som följer av en ny vardag som pensionär betraktas som ett hot. Såväl status och arbetsgemenskap som vardagliga vanor kan komma att förloras. Arbete är också en av de mest betydelsefulla samhällsarenorna för vänskapsrelationer och meningsutbyte (Lysgaard 1961/2001). Det betyder att vad som uppfattats som meningsfullt kan förloras när individen lämnar sin yrkesvardag. Att arbeta är också en stark samhällsnorm (Junestav 2004), vilket gör det intressant att undersöka relationen mellan normer för arbete och fritid och hur individen skapar mening.

En utgångspunkt för oss är alltså att pensioneringens innebörd bör tolkas i relation till det värde och den mening som individer och grupper tillskriver yrkesutövandet. Vi undersöker om arbetets betydelse i människors liv förstärks eller försvagas i samband med pensioneringen. Medför pensionärstillvaron att ny mening utvecklas i relation till exempelvis mer tid för självutveckling, ökat resande eller en intensifierad samvaro med familj eller vänner?

Som vi kommer att se kan pensioneringen betraktas som ett socialt fenomen som synliggör de värden som arbetet och andra aktiviteter har i människors liv. Arbetets värde tenderar att accentueras, definieras och omdefinieras vid pensioneringen. I detta sammanhang berättar de intervjuade om hur värderingar vad gäller arbete, familj och vänskapsrelationer, fritidsintressen och ekonomiska villkor ofta förändrats i relation till uppkomna tankar på livets förgänglighet. Vi vill bidra med tolkningsperspektiv där den pensionerades erfarenheter belyses i relation till meningsskapande och existentiella frågor (jämför Thompson 1993; Kimble 2002).

Som pensionärer har de flesta betydligt mindre ekonomiska resurser att röra sig med än vad de haft tidigare i livet. Därför är de erfarenheter som görs under pensioneringen inte bara existentiella, utan också behäftade med ekonomiska dilemman. I det följande kommer

vi därför att undersöka hur existentiella och materiella frågor verkar sida vid sida. Därtill finns otaliga normer för vad en pensionär ska ägna sin tid åt, vad hen ska finna meningsfullt i den nya livsfasen. Den formella pensionsåldern kan i sig sägas signalera när det är lämpligt att avsluta sitt yrkesliv och överlåta rollen till nästkommande generation. Den är ett slags markör för vad det är lämpligt att lägga tid på vid en särskild punkt på livsbanan. Det är dock inte alltid denna norm överensstämmer med individens egna uppfattningar eller behov av att dra sig tillbaka från arbetslivet, vilket har blivit tydligt i samtalen med våra intervjupersoner.

Nya perspektiv och kunskaper efterfrågas

Genom att ta del av människors erfarenheter vill vi alltså förstå den nyansrika innebörden av att gå i pension (se även Bengtsson & Flisbäck 2016). En sådan ingång har förespråkats av den amerikanske gerontologen Mark Luborsky (1994: 421), som betonar behovet av mångfacetterade studier med avsikt att belysa de frågor om åldrande, hälsa och livets förgänglighet som aktualiseras i samband med pensionering. Exempelvis kan det i en arbetsfri tillvaro vara svårt att rättfärdiga sitt värde som människa och samhällsmedborgare – både inför sig själv och inför andra (Burgess 1960; Van Solinge & Henkens 2008). Ålderspensionering kan därtill sammanfalla med en livsfas då familjen får ny form, till exempel då barnen skapat egna liv, en partner gått bort (De Lange 2011) eller i mötet med en ny livskamrat (Bildtgård & Öberg 2015). På så vis kan även det ”jag” som är förbundet med privatlivet utmanas.

I sammanhanget kan det dock poängteras att andra forskare, som använt statistiska metoder för att mäta hälsoeffekter före och efter pensionstillfället, menar att pensioneringen inte påverkar individens hälsa och välmående (till exempel Halleröd med flera 2013). Som vi ser det betyder det dock inte att livshändelsen ”att gå i pension” är utan *mening* för individen. Även om hälsoeffekter inte kan mätas statistiskt, kan ju upplevda möjligheter och svårigheter i samband med pensionering och åldrande vara högst menings- och betydelsefulla, i vissa fall livsavgörande (Jonsson 2000; Holm 2012; Biggs 2014). För att kunna förstå detta studerar vi pensioneringen på ett innovativt

sätt genom att kombinera existens- och kultursociologiska perspektiv. Med andra ord är det genom dessa ”glasögon” som vi vill att läsaren ska förstå individers meningsskapande i denna särskilda fas i livet.

Ett existenssociologiskt perspektiv

Existenssociologi utgör alltså en av våra tolkningsramar. Att frågor är existentiella betyder att de berör livets mening, egna och andras livsgärningar, etiska och sociala aspekter, samt människans utmätta tid. I detta perspektiv betraktas vårt sökande efter mening som en central del av att vara människa, som den franske författaren Albert Camus (1940/1955: 4) uttryckt det.

Avsikten med ett existenssociologiskt perspektiv är att synliggöra och begreppsliggöra frågor om tillvarons mening. Vi strävar efter att göra spektrumet av erfarenheter i människans existens rättvisa genom att undvika att utse en specifik erfarenhet som mest fundamental, till exempel språk, social interaktion, kultur eller materiella resurser (Douglas 1977/2010). Med ett existenssociologiskt perspektiv är vi öppna för människors mångfacetterade sätt att skapa mening. Vi söker efter förbindelselänkar mellan olika livsfärer – mellan arbete, familjeliv, fritid etcetera – istället för att specialisera oss på en aspekt av det sociala – till exempel arbete. Vi menar även att dessa förbindelselänkar bäst synliggörs i studier som belyser processer, såsom vi gör genom att analysera utsagor från våra intervjupersoner både före och efter pensionstillfället (jämför Jackson 2013; Flisbäck 2014).

I ett existenssociologiskt perspektiv understryks även livets tidsmässiga dimensioner – att undersöka hur individen skapar mening i det nuvarande, genom att tolka och omtolka sina tidigare erfarenheter, och studera de förhoppningar och farhågor inför framtiden som utgör drivkraft respektive hämmar fortsatta livsprojekt (Jackson 2011). Vi kan känna igen ett sådant kvalitativt inriktat tidsbegrepp hos existensfilosofer som Martin Heidegger (1927/2013), som hävdar att meningen i våra livssammanhang alltid ges till oss genom *tid*. Vi lever med det förflutna, samtidigt som vi alltid i nuet måste förhålla oss till en möjlig framtid. Just framtiden kan ses som den mest avgörande horisonten eftersom människan, enligt Heidegger, i en bemärkelse är sina kommande möjligheter. En fråga som aktualiseras i denna bok är hur framtidshorisonten förändras i samband med pensioneringen.

Vi har även hämtat stor inspiration från den nyzeeländske socialantropologen Michael D. Jackson, som berört frågan om hur människor hanterar föränderliga livssituationer. Jackson (2005) kallar situationer då frågor om livets mening särskilt framträder och förstärks för *existentiella imperativ*. Hans antropologiska studier utförda i Sierra Leone handlar främst om upplevelser av påtagliga förluster som följd av inbördeskrig, svält och fattigdom. Men även andra typer av livssituationer kan vara existentiella imperativ: förlusten av en anhörig eller ett jobb, liksom positiva förändringar som förälskelse eller ett barns födelse. Marita Flisbäck (2014: 23), medförfattare till föreliggande bok, exemplifierar existentiella imperativ i en studie av sex kvinnors konstnärliga yrkesbanor. Där förklarar hon att kvinnorna ”efter ett missfall, en väns eller partners bortgång [kunnat] vika in på en annan väg i livet och kanske ändra[t] arbetsuppgifter eller boendesituation”. Andra möjliga fall liknar det som vi studerar här: när vi lägger vår dagliga arbetspraktik bakom oss i samband med pensionering.

Existentiella imperativ ska alltså ses som situationer i livet då existentiella frågor tenderar att väckas till liv eller förstärkas genom att tillvarons begränsning i tid och rum blir påtaglig för individen. En sådan erfarenhet kan upplevas som en kontroll- och meningsförlust i tillvaron – som om det är den yttre situationen snarare än jaget som ”agerar”. Lagen om att vi måste ta ut pension senast vid 67 års ålder kan uppfattas så. Men erfarenheten av ett existentiellt imperativ kan även upplevas som en form av uppvaknande där tillvaron kan ordnas bortom givna direktiv. Existentiella imperativ bär på detta vis inom sig en potential för förändring och omdefiniering av tidigare formuleringar av vad som är viktigt i livet. När individen i samband med pensionering inte längre är ”bunden” av förvärvsarbetet – dess krav, regelbundenheter och tillhörigheter – kan det leda till en förstärkt drivkraft att vara subjekt i sitt eget liv. Framtiden kan därigenom upplevas som mer öppen än tidigare.

Kultursociologiska perspektiv

För att förstå den ”existentiella stämning” som en livssituation som pensionering kan väcka anläggs alltså ett existenssociologiskt perspektiv. Men för att förstå det mångfacetterade meningsskapande som

pensioneringen ger upphov till använder vi även olika kultursociologiska perspektiv. I en bred bemärkelse engagerar sig kultursociologer i frågor om meningsskapande – hur mening skapas i interaktion med andra, men också om hur vi formas av kulturella värderingar och föreställningar utan att vi alltid är medvetna om det. Här rymms intressen för människors vardagsliv och identiteter, interaktion och ritualer, normer, makt och status, samt solidaritet och erkännande. Det sociala livets meningsskapande strukturer sätts sålunda i centrum, alltså samhällets eller sociala gruppers föreställningar, värderingar och normer.

Vi försöker förstå vilken betydelse som kollektivt formade bilder och kulturella berättelser har för den individ som ska pensioneras, samt hur dessa bilder och berättelser möjliggör och begränsar individens självbild och val på väg mot en ny vardag. Kulturella strukturer eller meningssystem är närvarande för vårt meningsskapande på så sätt att de känns självklara. Kulturella strukturer (till exempel hur könsnormer upprättas i samspel med att vi gör kön eller hur vi många gånger lever våra liv med tanke på att det vi gör idag ger belöning längre fram) kommer sålunda inte endast utifrån utan verkar med en ”aktiverande kraft” inifrån oss själva (Trondman & Lund 2014). Den amerikanska kultursociologen Jeffrey C. Alexander, liksom det klassiska kultursociologiska perspektiv som Max Weber representerar, stödjer våra analyser med vilka vi vill synliggöra sådana krafter.

Kultursociologiska perspektiv avser hur individer ”tänker, handlar och känner”, det handlar om hur de uppfattar sig själva (Trondman & Lund 2014: 12). En viktig aspekt tar också fasta på hur individers självförståelser relaterar till relativt stabila meningssystem som kan ha med kön, kropp, social bakgrund eller tron på demokratiska system och rättvisa att göra (Reed 2011; Trondman & Lund 2014: 13). För att förklara hur människor förhåller sig till att bli och vara pensionärer tolkar vi alltså hur deras självförståelse växelverkar med aktiverande kulturella strukturer. Individerna påverkas till exempel av hur arbetsuppgifterna värderas och hur pensionsbeslut fattas. Som vi ska se kan sådana system vara institutionaliserade i termer av passageriter och materialiseras till exempel genom avtackningsceremonier.

Det finns nära kopplingar mellan kultursociologiska perspektiv och socialantropologisk forskning. En klassisk fråga inom socialantropo-

login är hur människor hanterar avsked från en tidigare vardag när de är på väg mot något nytt. När förändringar i livet studerats inom äldreforskning har ofta den belgiske socialantropologen Arnold van Genneps begrepp *passagerit* använts (Krekula & Heikkinen 2014: 6, 8; se även van Gennep 1909/2010). Passageriter markerar övergångar i livet då vi lämnar en grupp för att söka ny tillhörighet. De ses som sociala och kulturella stödinstitutioner som spelar roll då individen under sin livsbana rör sig från ett sammanhang till ett annat, när nya sociala identiteter och samhörigheter måste upprättas, såsom vid examen, giftermål och pensionering.

En passagerit handlar om att individen ska börja förstå och definiera innebörden av den nya tillhörigheten, samtidigt som omgivningen får tydliga tecken på att individens tidigare uppgifter nu har förändrats. Men stabila strukturer och institutionaliserade passageriter är inte bestämda en gång för alla. De är under ständig förhandling och förändring, inte minst till följd av social interaktion, nya sociala, politiska och ekonomiska sammanhang eller sociala rörelser. Den amerikanske sociologen Richard Sennett (2007) synliggör det här genom att tala om den nya kapitalismens kultur som han menar är kännetecknande för dagens arbetsliv. Den är mer kort- än långsiktig och skapar i högre grad dilemman kring människors möjligheter och utmaningar och behov av upplevelser och erkännande. Det är något som även den tyske erkännandeteoretikern Axel Honneth (2003) hjälper oss att se. Att studera hur kulturella, sociala och ekonomiska resurser påverkar oss och samspelar med de meningssystem som aktiverar oss är också del av ett kultursociologiskt perspektiv. För även om det kan finnas kollektivt formade bilder och kulturella berättelser kan människor med sina egna livsvillkor, och i interaktion med andra, utforma skilda vardagliga praktiker och förhållningssätt gentemot övergripande kulturella strukturer. Det belyser vi i våra analyser med hjälp av bland annat kultursociologiska perspektiv från Pierre Bourdieu, Beverley Skeggs och Paul Willis.

Sammantaget bär kultursociologiska teorier på en vilja att förstå meningsskapande processer utifrån perspektiv, som på olika sätt relaterar sig till den amerikanske socialantropologen Clifford Geertz beskrivning av kultur:

I likhet med Max Weber tror jag på människan som ett djur upphängt i betydelsevävar som hon själv har spunnit; jag uppfattar kultur som bestående av dessa vävar. Följaktligen är kulturanalys inte en experimentell vetenskap på jakt efter lagbundenheter utan en tolkande, meningssökande vetenskap (Geertz 1973: 5, vår översättning).

Det som förenar existenssociologiska och kultursociologiska perspektiv är att fokus är riktat mot de processer som gör att människor skapar mening, medan intresset är litet vad gäller att förklara orsaker till var människor hamnar på sociala, ekonomiska och hälsorelaterade rangskalor. Eller som Marilynne Robinson formulerar det i *Lila* (2014/2016: 265), den tredje och avslutande boken i hennes romansvit: ”Inget är begripligt förrän vi förstår att erfarenhet inte ackumuleras som pengar, eller minnen, eller som år eller krämpor.” De existens- och kultursociologiska perspektiv på pensioneringen i vårt samtida samhälle som aktualiseras i denna bok är ett sätt att ta människors vägval och uppfattning av livet på allvar. Vi intresserar oss mer för meningsskapande processer än för var individen till slut hamnar.

Pensionens konstruktion och sociala effekter

Vi vill alltså förstå och förklara individers meningsskapande i samband med pensioneringen utifrån existens- och kultursociologiska perspektiv – de ”glasögon” som erbjuds i denna bok. Men för att kunna förstå detta meningsskapande behövs också vissa kunskaper om det svenska pensionssystemets konstruktion och sociala effekter. I vissa länder, till exempel i USA, finns det ingen obligatorisk pensionsålder – med vissa undantag för yrkesgrupper såsom arméanställda och piloter (Wood med flera 2010: 2). Sverige har däremot ett pensionssystem med en obligatorisk pensionsålder. Detta obligatorium kan sägas utgöra ett oundvikligt brott med en tidigare tillvaro och är därigenom av stor vikt för förståelsen av pensioneringen som ett existentiellt imperativ.

Ett samhälles pensionsålder är något som förändras över tid. I Sverige har den övre gränsen sedan 1970-talet först sänkts och sedan höjts på nytt. År 1976 sänktes den allmänna pensionsåldern från 67 till 65 år i syfte att samhällets ökade välfärd skulle ”ge utrymme för mer fritid” (Andersson & Öberg 2012: 40). Men 2001 infördes en flexibel

pensionsålder där den undre gränsen för uttag av pension sattes till 61 år och den övre gränsen 67 år (Johansson med flera 2014). I det nya pensionssystemet är det också möjligt att ha en tidsbegränsad anställning efter 67 års ålder om arbetsgivaren samtycker till detta (Lundberg 2012: 71).

Det nya allmänna pensionssystemet har alltså en flexibel pensionsålder, vilket skiljer det från det äldre ATP-systemet. På detta sätt har det i högre grad blivit upp till individen att bestämma tidpunkten för pensioneringen. Pensionsfrågan har *individualiserats*, det vill säga att pensionen i större utsträckning blivit en privat angelägenhet där individen är ansvarig för hur och när övergången mellan arbete och pension ska äga rum, liksom för de livsvillkor – inte minst ekonomiska – som följer på ålderns höst. Ett annat exempel på individualisering är den pensionsgrundande inkomstens konstruktion. Av de 18,5 procent av den pensionsgrundande inkomsten som i det nya systemet årligen avsätts till den allmänna pensionen går 2,5 procent till den så kallade premiepensionen. Detta innebär att pensionen även gjorts beroende av individens förmåga att förvalta sitt eget sparkapital. Hen bör vara ett kunnigt ”investeringssubjekt” för att citera historikern Urban Lundberg (2012: 72).

Men individen måste inte bara ta ställning till tidpunkten för pension eller hur en fondportfölj bäst förvaltas. Lundberg (2012: 65) betonar även att pensionen har förvandlats till ”ett personligt projekt som ska planeras över hela livsloppet”. De val som vi gör under vårt vuxna liv och som rör utbildning, yrke, föräldraledighet med mera, får i det nya pensionssystemet mer direkta konsekvenser för levnadsnivån efter yrkeslivet. Till skillnad från ATP-systemets ”bästaårsregel” – att pensionsnivån beräknas på de 15 år med högst inkomster – baseras pensionen numera på livsinkomstprincipen. Denna princip innebär att samtliga arbetade år och timmar i förvärvsarbete från 16 års ålder fram tills pensionsdagen räknas samman och får betydelse för pensionsnivån. På detta sätt går det inte längre att på samma sätt kompensera ”dåliga år” med ”goda år”, enligt ATP-systemets ”bästaårsregel”.

Vilka är då konsekvenserna av det nya systemet? Jo, det innebär att ett tidigt uttag av pension vid 61 års ålder, liksom en oregelbunden förvärvsinkomst på grund av sjukdom, arbetslöshet, privata omsorgsplikter eller volontärarbete, får kraftig inverkan på pensionärens

inkomst. Som Lundberg (2012: 76) uttrycker det är statens budskap till individen att hen ”bör tänka sig för både en och två gånger innan man agerar idealistiskt eller lättjefullt” i arbetsför ålder, för det kan ha stora konsekvenser för ersättningsnivån på ålderns höst.

Att det blir svårare att upprätthålla en skälig levnadsnivå som pensionär vid tidig pensionering eller efter ett oregelbundet yrkesliv är idag en realitet för många äldre kvinnor i Sverige. Detta framträder tydligt i Pensionsmyndighetens (2015) statistik över den totala pensionsinkomsten år 2012 – kvinnors andel var 70 procent av männens. Betydligt fler kvinnor än män är ekonomiskt utsatta på sin ålderdom. I det nya pensionssystemet finns det fortfarande ett grundskydd, den så kallade garantipensionen som kan utbetalas helt eller delvis, för personer som saknar eller har låg inkomstpension. År 2015 innebar hel garantipension 7 899 kronor per månad för en ensamstående. Vissa mottagare av garantipension har även rätt till bostadstillägg och äldreförsörjningsstöd som del av detta grundskydd. Samtidigt medför grundskyddet en låg levnadsnivå.

I en rapport om äldrefattigdom och kvinnors låga pensioner beskriver Pensionärernas riksorganisation (PRO), Sveriges största pensionsorganisation, att det år 2014 fanns drygt 225 000 fattiga pensionärer i Sverige, enligt EU:s gräns för relativ fattigdom (PRO 2015: 7). De flesta av dessa fattigpensionärer var ensamstående och merparten kvinnor. Kvinnors ekonomiska utsatthet syns även i det faktum att av de nära 790 000 personer som fick garantipension år 2014 var 630 000 personer kvinnor. PRO:s (2015: 8) rapport redovisar även ett annat mått på nämnda ojämställdhet: 56 procent av de kvinnliga pensionärerna var beroende av garantipension, medan enbart 16 procent av de manliga pensionärerna var det.

Vid sidan av dessa markanta könsskillnader visar forskningen att tidpunkten för pensionering beror på faktorer som klass, yrkestillhörighet och migration. År 2015 var exempelvis medelpensioneringsåldern 63,8 år bland yrkesgrupper inom LO-kollektivet, vilket skiljer sig en del från normen som säger att pension ska tas ut från 65 års ålder (Andersson 2015). Det kan i sammanhanget nämnas att samma år tog drygt 50 procent av den svenska arbetskraften ut sin pension vid 65 års ålder (Pensionsmyndigheten 2016: 4).

Samtidigt som det redan är svårt för många människor att arbeta

fram till 65 års ålder – vilket statistiken om medelpensioneringsålder ovan indikerar – utreds och diskuteras höjd pensionsålder. Till följd av demografiska förändringar, såsom en växande andel äldre i den svenska befolkningen och en ökad livslängd, ökar pressen på välfärds-system som pensionssystemet. Trots att Sverige kännetecknas av hög sysselsättningsgrad bland äldre sett ur ett internationellt perspektiv, och att andelen sysselsatta mellan 65 och 74 år har ökat betydligt under 2000-talet, måste fler arbeta högre upp i åldrarna för att nivån på social välfärd ska kunna upprätthållas (Kadefors med flera 2014).

Mot bakgrund av en sådan diskussion läggs det i Pensionsåldersutredningens slutbetänkande *Åtgärder för ett längre arbetsliv* fram förslag på en successiv höjning av den undre åldersgränsen från 61 år till 63 år till år 2019. Likaså förordas i utredningen att den övre åldersgränsen ska höjas från 67 till 69 år från och med år 2016, vilket i skrivande stund dock inte blivit en realitet (SOU 2013:25, s. 31–33).

Frågan är vad genomförandet av en höjd generell pensionsålder, som inte tar hänsyn till skilda villkor i olika yrkesverksamheter och befattningar, kan innebära för dem som redan har svårt att arbeta till 61 års ålder. Vilket värde tillskriver de en kommande pensionärstillvaro, där det normativa stödet för att inte behöva arbeta i högre åldrar försvagas och där farhågor snarare än förhoppningar växer i styrka? Vad gäller förslaget om höjd pensionsålder är ett mer eller mindre genomgående synsätt bland dem vi intervjuat – oavsett förhållnings-sätt till den egna pensioneringen – att de som vill ska kunna arbeta längre, medan de som inte kan fortsätta arbeta inte ska hamna i ett sämre socioekonomiskt läge.

För dem vi intervjuat där pensioneringen i stor utsträckning utgjort ett måste, kan politiska förslag om höjd ingångsålder för pension provocera. När vi i samband med forskningsprojektet, som ett kompletterande material, intervjuat personer som arbetar med pensionsfrågor, återgav en pensionsrådgivare för LO-medlemmar att han många gånger mött blivande pensionärer som upprörts av förslaget om höjd pensionsålder. Pensionsrådgivaren beskrev hur de mest markanta reaktionerna ofta uppstår ”vid gruppmöten då man reagerar kraftigt på det. En del blir jättearga, helt enkelt för att de tycker att det är ett svek lite grann”. De starka reaktionerna kan här sägas uttrycka upplevelsen av att välfärdsstaten sviker vad gäller principen att man

inte ska behöva arbeta i högre ålder, eller när man inte längre orkar. Renhållningsarbetaren Olle, som vi bekantar oss med i kapitel två, hävdar att han och hans arbetskamrater glömts bort i den politiska debatten, medan tjänstemannen utgör norm för de idéer som utformats. Olle säger: ”Det finns ju faktiskt kroppsarbete kvar, sådana som jobbar med kroppen!” Vidare utbrister han irriterat: ”Fy fan, de vet ju inte hur det är!”

Reaktionen ovan synliggör att det är skillnad mellan politiska idéer, implementering av dessa och människors egna erfarenheter och meningsskapande. Detta tema återkommer i senare kapitel. Vi kommer att möta personer som längtat efter att sluta arbeta därför att de är utslitna, sjuka eller upplever att arbetet alltmer kommit att övervakas. Vi ska möta dem som önskat att de kunnat pensionera sig tidigare än vad som varit möjligt. Men vi kommer också att ta del av berättelser från personer som vill och är förmögna att arbeta längre (jämför Odén 2012: 178). De sistnämnda berättar om pensioneringen som en påtvingad livshändelse och beskriver anpassningssvårigheter, meningsförluster och känslor av att inte längre vara behövd. Men oavsett om vissa längtar efter att som pensionär kunna ”ta det vackert”, medan andra känner osäkerhet inför vilken mening den nya tiden ska fyllas med, så finns det en väsentlig och gemensam erfarenhet: Pensioneringen är en tid för ny mening, en brytpunkt eller livspassage där en ny vardag väntar runt hörnet.

Bokens disposition

Vi har samlat centrala resultat och analyser från det tidigare nämnda forskningsprojektet, vilket genomförts av tre sociologer: Mattias Bengtsson och Marita Flisbäck vid Göteborgs universitet samt Anna Lund vid Linnéuniversitetet. Inklusivt denna inledning består boken av nio kapitel:

I kapitel 2, ”Längtan efter att ’ta det vackert’ . Om frihet, motstånd och tillit”, analyserar Flisbäck berättelser från individer, som själva bestämt när och hur de ska pensioneras. Flisbäck skiljer mellan *negativ frihet* respektive *positiv frihet* i de intervjuades längtan efter friheten som pensionär. Begreppen är hämtade från filosofen Isaiah Berlin (1958/1969). Med negativ frihet avses främst en längtan efter att slippa negativa

aspekter i arbetsvardagen. Arbetsrelaterade förslitningsskador, omorganisering eller känslor av maktlöshet gentemot överordnade framhålls som väsentliga faktorer som drivit på beslutsprocessen. Positiv frihet handlar om en längtan efter en vardag där potentialer kan omsättas och förändring genomföras. När Flisbäck diskuterar hur negativa aspekter i arbetssituationen bidragit till en längtan efter att gå i pension görs det utifrån tanken att människor sällan accepterar situationer som de upplever påtvingade. I situationer med begränsade valmöjligheter försöker de med olika medel markera att de är subjekt i sina liv. Upprinnelsen till liknande motståndsförsök och frihetssträvanden diskuteras i kapitlet som en existentiell drivkraft att ”markera rätten till sitt liv”, vilket betyder att innebörder omdefinieras när vi finner att vi reducerats till ett medel för andra människors behov. Liknande upplevelser kan, menar Flisbäck, infinna sig i samband med trängda arbetssituationer inom ramen för en kapitalistisk kultur. I kapitlet diskuteras hur pensioneringen kan utgöra en källa till motstånd för att hävda ett oberoende från lönearbetets disciplinering. På detta sätt kan pensionering ge upphov till både en social och ekonomisk frihet från normen som säger att man ska arbeta för att försörja sig själv.

I kapitel 3, ”Tid för ny mening. Pensionering som ett existentiellt imperativ”, fortsätter Mattias Bengtsson och Marita Flisbäck med frågan hur existentiell mening framträder och formas i samband med pensioneringen. De diskuterar hur pensionstillfället kan upplevas som ett slags vägmärke, där värderingar förändrats beroende på tidsavståndet till tillfället. Hur individen betraktade pensionsdagen i medelåldern – och vad som då upplevdes meningsfullt – tycks förändras i takt med att tiden för att gå i pension närmat sig. I kapitlet undersöks de intervjuades beskrivningar av hur värderingar kring arbete, familj, vänskapsrelationer eller åldrandeprocesser förstärks och förändras i olika livsfaser. En slutsats är att värderingar och existentiell mening ställs på sin spets vid pensioneringen. Detta är tydligt i berättelser om erfarenheter av att ha de flesta åren bakom sig och de tankar på livets förgänglighet som därmed accentueras. Det sistnämnda tolkas i termer av en *tilldödenvaro*, ett begrepp hämtat från Heideggers filosofi. En väckt tilldödenvaro medför att tankarna även riktas mot det förflutna, vilket kan ge upphov till ett behov av att legitimera berättelsen om sitt liv. Samtidigt visar berättelserna att i det existentiella imperativ